

Nacionalizem in državljanstvo v postdaytonski Bosni in Hercegovini

Na neki kar najbolj splošni ravni se na zdajšnji geopolitični položaj na Balkanu gleda kot na posledico spodletele jugoslovanske politične ureditve: ideologija »bratstva in enotnosti«, ki je svoje čase držala staro Jugoslavijo skupaj, se je v času balkanskih vojn v 90. letih sprevrgla v svoje nasprotje in postala ideologija »bratomorilstva in razdvajanja«. Sledeč eni sami niti celotnega zgloba zapletene zgodbe, ki spremlja disolucijo Jugoslavije in konstitucijo njenih držav naslednic, bom poskušal pokazati, da ideologija »bratstva in enotnosti« še zdaleč ni izginila, temveč se je razpršila, razparcelirala na posamezne države v sprevrženi obliki, v obliki nacionalizmov, ki tako ob konstituciji kot tudi zdaj prosto razpolagajo z državno birokracijo in vojsko.

V Jugoslaviji je ideologija »bratstva i jedinstva« pomenila raznolikost in mnogoterost ljudstev, ki so se razumela kot narodi in organizirala kot republike pod skupnim, enotnim federativnim dežnikom. To, s čimer imamo danes opravka pri jugoslovanskih državah naslednicah, pa je ideologija »bratstva in enotnosti« v nacionalizirani obliki, kjer bratstvo ne pomeni več »bratstva med narodi«, temveč bratstvo v povsem etnocentričnem smislu pripadnosti naciji, ki je malodane monoteistično dojeta kot »ena in nedeljiva«. Skratka, namesto poprejšnje »enotnosti pluralnosti« imamo zdaj opravka s »pluralnostjo enotnosti«. Tisto, kar je s tega vidika nadvse zanimivo in kar bo ves čas spremljalo naše preiskovanje problema, je primerjava konstitucije nacionalnih jugoslovanskih držav naslednic z nastankom sodobnih evropskih nacionalnih držav, tako historično kot v aktualni sedanjosti. Namreč, prav v današnjem času se nam zgodovina znova razkriva s svojim ironičnim posmehom, kajti neka nedvomna ironija se skriva v tem, da so nekdane jugoslovanske republike stopile izpod skupnega nadnacionalnega dežnika vsaksebi in da so se kmalu zatem znašle v položaju, ko pristopajo in postajajo postopoma del nekega novega nacionalnega političnega telesa, Evropske unije.

Nedvomno imamo tako pri novih nacionalnih državah na območju nekdane Jugoslavije kot pri modernih evropskih nacionalnih državah opravka z neko moderno koncepcijo, ki »nacijo« veže na »državo« do te mere, da malodane ni mogoče misliti enega ločeno od drugega. To posta-

¹ Tukaj in v nadaljevanju bom uporabljal koncept *citizenship regime*, kakor sta ga skovala Jo Shaw in Igor Štiks, saj je nadvse primeren način, kako analitično zaobjeti »celoto različnih pravnih statusov, kakor se kažejo v širšem političnem kontekstu, ki so ključni za izvajanje civilnih pravic, politične pripadnosti in polno družbeno-ekonomsko članstvo v neki skupnosti« (Shaw in Štiks, 2010: 6). Koncept državljanskega režima vključuje vse tri različne vrste pravic v klasičnem Marshallovem (prim. 1950) konceptu državljanstva, torej civilnega, političnega in socialnega, kajti podaja zahtevo po aktivnem izvajanju in uživanju vseh treh pravic kot kriteriju za polno članstvo v dani politični skupnosti.

ne najbolj razvidno, ko pogledamo na državotvorne procese na delu v primeru velike večine jugoslovanskih držav naslednic, kjer je nacionalizem bila poglavitna vojna mobilizacijska sila in obenem legitimizacijska osnova pri iskanju priznanja suverenosti v mednarodnem prostoru, še bolj pa je to razvidno v inkluzivno ekskluzivni strukturi obstoječih državljanskih režimov.¹ Toda Bosna in Hercegovina je izjema tako glede na preostale države naslednice kot tudi glede na klasično koncepcijo nacionalne države in s tem povezano razumevanje državljanstva: postdaytonska Bosna in Hercegovina je politični paradoks, ki se na splošno izmika etiketiranju, stereotipiziranju in idealno-tipskemu razmišljanju na isti način, kot se upira zaobjetu s klasičnimi koncepti politične teorije in prakse. Zato tukaj ne pomeni iztirjene oblike države ali kakršnega koli sekundarnega derivata idejne koncepcije države kot take, temveč, ravno nasprotno, položaj, iz katerega je šele omogočen kritičen premislek nacionalne države.

V tem članku bom torej naslovil problem razmerja med nacionalizmom in državljanstvom v kontekstu moderne nacionalne države na primeru postdaytonskega državljanskega režima v Bosni in Hercegovini, vselej oziraje se na primere evropskih nacionalnih držav, ki so – strogo vzeto – predmet kritike pričujočega prispevka.

Balkanizacija Balkana

Morda ni naključje, da se rojstvo moderne nacionalne države umešča v čas vestfalskega miru iz leta 1648, ki je prekinil stoletno religijsko vojno v Evropi in realiziral augsburgski mir iz leta 1555 in njegovo ideologijo »čigar zemlja, tudi vera«. Lahko bi dejali, glede na kontekst, v katerem nameravam postaviti vprašanje razmerja med nacionalizmom in državljanstvom, da je vestfalski mir iz leta 1648 predhodnik Daytonskega mirovnega sporazuma. Ustanovitev modernih evropskih nacionalnih držav temelji na etnični in verski čistosti, na elementu nasilja v službi nacional-religijskih ideologij, ki je odmeval tudi med jugoslovanskimi vojnami, kjer smo imeli opravka z disolucijo nadnacionalne državne instance in obenem konstitucijo pluralnosti nacionalnih držav.

Izraz »balkanizacija«, s katerim se predvsem v angleški (*to balkanize*) politični terminologiji označuje geopolitičen fenomen disolucije neke nadnacionalne države in posledično fragmentacijo v množico manjših, nacionalnih instanc, izvorno nosi svoje ime po zgodovinskem dogodku fragmentacije Otomanskega cesarstva na območju Balkana ob koncu prve svetovne vojne. Prav zanimivo je videti, da ima izraz regionalno zamejen pejorativni pomen, ki se ga drži še danes, predvsem po tem, da je rezultat tovrstne fragmentacije množica medsebojno nekooperativnih, konfliktnih, celo sovražnih in vojskujočih se političnih entitet. Pejorativne konotacije, ki se držijo izraza »balkanizacija«, so že na ravni označevalca regionalno zamejene na območje Balkana, toda mar se ni natanko isti proces zgodil tudi povsod drugod po Evropi? Mar ni druga svetovna vojna ravno kulminacija procesa »balkanizacije«, ki je zaobjel vso Evropo, ne samo Balkana? Mar ne bi morali potemtakem govoriti o *balkanizaciji Evrope*, ne samo o *balkanizaciji Balkana*? In če gremo še dlje: če je pri razpadu Jugoslavije primarno šlo za konstitucijo nacionalnih držav po evropskem zgledu, mar ne bi ravno pri konstitutivnem vojnem nasilju morali govoriti o *evropeizaciji Balkana*?

Številni intelektualci, novinarji in politični komentatorji, ki od blizu in že dalj časa spremljajo dogajanje v jugoslovanskem prostoru, so opazili precej kuriozno in že omenjeno dejstvo, da so se jugoslovanske republike razšle samo zato, da bi se v bližnji prihodnosti ponovno našle znova pod skupnim nadnacionalnim dežnikom Evropske unije. Razmerje med nacionalizmom in državljanstvom se v naši sedanjosti zastavlja natanko v tem kontekstu, kajti ne samo v primeru jugoslovanskih držav naslednic, ki so bodisi države članice (Slovenija), bodisi države kandidatke (Hrvaška in Makedonija), bodisi države-pristopnice (Srbija, Bosna in Hercegovina), temveč tudi v primeru vseh ostalih evropskih držav potekajo dogajanja, ki v temelju spodkopavajo proces konstrukcije skupne evropske nadnacionalne identitete. Konstrukcija skupne evropske identitete je potekala z roko v roki s konstitucijo skupnega evropskega državljanstva, konceptom, katerega problematičnost se zastavlja že na najsplošnejši ravni analize, kajti govorimo o Evropski uniji, očitno ne govorimo o državi, temveč o Uniji nacionalnih držav, podobno kot – čeprav diametralno nasprotno – kadar govorimo o Združenih državah Amerike v smislu »ene« Ameriške nacije (*the American Nation*), razdeljene na množico zveznih držav.² EU se je od ustanovitve naprej vselej ozirala na distinktivno ameriško politično izkušnjo in v njej iskala recept domnevnega ameriškega ekonomskega in geopolitičnega uspeha na svetovnem prizorišču, toda pri graditvi sistema Evropske unije nacionalnih držav je pozabljala na najbolj bistveno razliko, ki jo je šele zdaj, v zadnjem času, poskušala kompenzirati z bolj ali manj ponesrečeno graditvijo skupne evropske identitete: namreč dejstvo, da gre pri ZDA za federacijo zveznih držav, ki so na ravni celote poenotene na podlagi skupne nacionalne identitete, medtem ko gre pri EU za unijo nacionalnih držav, kjer se združujoči nacionalni element izčrpa na državni ravni in kjer nad-nacionalna evropska identiteta deluje kot umetni surogat, ki ni zmožen preseči posamezne nacionalne identitete. Na kratko in precej poenostavljajoče: problem, ki EU preprečuje, da bi postala ZDA, ima korenine v nacionalni naravi njenih držav članic.

Toda še bolj kuriozno dejstvo, ko je govor o še vedno trajajočem in precej izčrpavajočem procesu konstrukcije skupne evropske identitete na podlagi evropskega državljanstva, je, da se ob vsesplošni paniki izgube nacionalne identitete skoraj nihče ne sprašuje o izgubi suverenosti, eminentnem političnem vprašanju, ko gre za državo. Javnomnenjske raziskave so na splošno bolj indikativne v svojih zasnutkih (naboru vprašanj) kot v izsledkih in Eurobarometer glede tega ni izjema: kolikor državljane EU sprašuje po identiteti, ne pa po suverenosti, toliko s svojimi rezultati meri nekaj, kar je s stališča države pravzaprav sekundarno, s stališča Unije pa zelo bistveno, ko namreč skrb zbujajoče podaja ugotovitve, da so ljudje po državah članicah še vedno bolj navezani na svojo nacionalno identiteto kot na njen evropski surogat. Toda tisto, kar družbi tako profesionalne postavljavce vprašanj kot laično javnost, ki odgovarja nanje, sta skupna zaskrbljenost za *nacijo* in pozaba *države*. Iz te perspektive nas ne bo presenetilo, da smo v zadnjem času priča ponovnemu razcvetu nacionalizmov v vseh evropskih državah, še zlasti pa v državah kandidatkah in državah pristopnicah na območju nekdanje Jugoslavije, kjer se primarna skrb sploh ne izraža za izgubo *državne* suverenosti, temveč za izgubo *nacionalne* suverenosti.

Številne raziskave strokovnjakov, ki se ukvarjajo s tem, kar današnji Zahodni politični (in po nareku intelektualni) *mainstream* imenuje »Zahodni Balkan«, kažejo, da je temeljni pro-

² Distinktivna poteza ameriške ustave je v tem (kot je poudarila Hannah Arendt), da temelji na Montesquieujevi teoriji delitve oblasti (in v tem pogledu je bil vpliv, ki ga je imel Montesquieu na ameriško revolucijo, primerljiv z vplivom, ki ga je imel Rousseau na francosko), kjer je tako imenovani sistem *check and balances* omogočil ustanovitev zveze držav, ki bi navznoter delovala kot federacija republik, poenotena s skupno nacionalno identiteto, navzven pa bi lahko uživala vse prednosti monarhije, torej centraliziranega sistema upravljanja (Arendt, 2006: 143). Na kratko: ZDA so bile ustanovljene in še danes delujejo kot pluralnost republik navznoter, navzven pa kot monarhija, poenotena s skupno nacionalno identiteto.

³ Poenotiti raznolikost starih *polisov* in reči, da so vsi skupaj bili »nacija«, »grška nacija«, je popolna zmeta, ki nastane, ko se iz današnje perspektive gleda na grško antiko. Vsekakor drži, da je recimo Homer v svoji *Iliadi* uporabljal imena »Danajci« in »Ahajci« v splošnem pomenu, da bi opisal eno vojskujočo se stran proti drugi, toda to še ne pomeni, da je pod temi izrazi razumel »nacijo«. Isto velja za Herodota, ki je – ko je opisoval zgodovino perzijskih vojn – uporabil termin »Heleni«, da bi označil drugo vojskujočo se stran nasproti Perzijcem, kajti če gremo v podrobnosti, vidimo, da je političen termin, s katerim so se Atenci in Spartanci in drugi zavezniki sami dojemali, dejansko »panhelenska zveza«, kar bi že samo po sebi moralo zadostovati za dokaz v izhodišču pluralnega dejstva *polis* in tega, kar smo navajeni metati in isti koš kot ime »Grki«.

blem natanko v fenomenu nacionalizma. Težava je v tem, da se nacionalizem regionalno zameji skozi specifično »balkanističen« pogled na jugoslovanske države naslednice, ki problem identificira kot distinktivno »balkanski«. Politični in pravni strokovnjaki kot rešitev za nacionalistični polom na Balkanu promovirajo republikanski koncept države in državljanstva, kakršnega domnevno lahko najdemo v državah članicah EU, pri čemer pozabljajo, da precej evropskih držav sploh ni republik, temveč so še vedno kraljevine (Velika Britanija, Belgija, Danska itd.), in da si preostale evropske države, ki so urejene na republikanski način, problem nacionalizma, ki prevladuje nad pravno zasnovano državljanstva, delijo z balkanskimi državami. Skratka, problem nacionalizma je strukturno enak tako v balkanskih kot v evropskih državah, kajti v obeh primerih gre za moderen koncept države kot nacionalne.

Kriza nacionalne države

Model evropske nacionalne države je v krizi. Tako kot velja za vse zgodovinske oblike političnih entitet, kakor tudi na splošno za vse stvari človeškega izvora, ima evropska nacionalna država svoj začetek in predvidoma tudi svoj konec. Začetek lahko datiramo v obdobje ob zori moderne, ko so republikanske revolucije strmoglavile stare fevdalne monarhije, za konec pa se zdi, kot da nastopa prav v naših časih, če pač upoštevamo, da Evropska unija odpravlja moderno obliko države. Ne glede na to, kaj menijo nacionalisti vseh dežel, Unija evropskih držav *ne* pomeni afirmacije moči nacionalne države, kot da bi šlo za goli seštevek množice posameznih moči, temveč ravno nasprotno: EU je treba interpretirati kot simptom, da je oblika moderne države v krizi, saj so se evropske nacionalne države združile v nadnacionalno politično organizacijsko obliko, s katero niso kompatibilne. Toda da bi lahko razumeli krizo moderne nacionalne države, ki napoveduje predviden konec tovrstne oblike političnega organiziranja, se moramo ozreti na začetek in pogledati, kaj se je dogajalo ob zori nastanka države kot take v zahodni politični tradiciji.

Ozreti se moramo v čas antične Grčije, kjer se je politika, kakor jo poznamo, na Zahodu najprej pojavila, kjer se je pojmovanje politike in države radikalno razlikovalo od našega današnjega. Grški *polis*, ta antična politična entiteta, je bila osnova, na kateri so se razvijale zahodne oblike države (rimska *res publica*, srednjeveške monarhije, vse do nastanka moderne nacionalne države), toda v tem procesu gre prav toliko za diskontinuiteto kot za kontinuiteto: vsaka nova forma je poleg tega, da je ohranila elemente prejšnje, prav tako z njo tudi prelomila, tako da imamo v zgodovini Zahoda opravlja s kontinuiteto ohranjanja in diskontinuiteto prelamljanja političnih oblik skupnosti. Tisto, kar je za pričujočo razpravo bistveno, je antično pojmovanje države in državljanstva, saj nam bo s tega stališča omogočeno reflektirati problem nacionalistične identifikacije državljanstva z nacionalno pripadnostjo, problem, ki je lasten naši dobi, dobi zatona moderne forme nacionalne države. Razumevanje politike v antični Grčiji je bilo tesno povezano z načinom organizacije skupnosti *polis*, katere temeljna značilnost je v tem, da ni bila država v modernem pomenu besede, prav tako kakor se Stari tudi niso samorazumeli ali predstavljali za »nacijo«.³ Že samo izenačevanje *polisa* s terminom država je – strogo vzeto

– tako historično kot analitično napačno, saj je termin *lo stato*, kot kaže, prvi skoval Machiavelli v italijanski renesansi v srednjem veku. Toda celo Machiavelli je ob rabi termina države imel v mislih nekaj povsem drugega, namreč republiko, ki jo je pravilno razumel kot povsem izvirno rimsko obliko politične organizacije skupnosti. Termin »republika«, ki nikakor ne pomeni istega kot »država«, še manj pa se lahko uporablja za opisovanje antičnega *polisa* (kot to vztrajno in vehementno počno angleški in drugi prevajalci in interpreti, ki Platonovo *Politeia* prevajajo kot *The Republic*), je v svojem izvornem pomenu označeval rimsko politično izkušnjo, ki jo izvrstno povzema Ciceronova etimološka definicija tega, kaj pomeni *res publica* kot »javna stvar«: *res publica res populi*, »javna stvar je stvar ljudstva«.

Če zdaj pogledamo čez prepad, ki zija med nami, dediči nacionalne države, in Grki, ki so živeli v *polisu*, se zdi, da je ta prepad nepremostljiv, toda če se postavimo na drugo stran prepada, se nam morda razkrije nekaj bistvenega, namreč da je s stališča antičnega *polisa* nekaj takega, kot je »nacionalna država« *contradictio in adjecto*, saj pridevnika »nacionalna« nikakor ni mogoče preprosto združiti s samostalnikom »država«, vsaj ne tako, da se ne bi sama »država« spremenila v temelju. Oksimoroničnost termina »nacionalna država« je razvidna ob sami zori njenega nastanka, ki ima dva nedvomna vrha: ameriška Deklaracija o neodvisnosti (1776) in francoska revolucija. Zamisel o »nacionalni suverenosti«, na katero sta se sklicevali tako ameriška kot francoska revolucija, je v popolnem nasprotju s tem, kar sta vsaka posebej eksplicitno promovirali kot prelom s preteklostjo, namreč zamisel o »državljski pravno-politični enakosti« (Katunarić, 2003: 97–98). Sam koncept suverenosti je zopet rimskega izvora, *potestas*, ki ga je treba razumeti povzemajoč distinkcijo med »avtoriteto« in »suverenostjo« po Ciceronu: *Cum potestas in populo, auctoritas in senatu sit* (»Suverenost je pri ljudstvu, avtoriteta pri senatu«). Na koncu rimskega obdobja se suverenost preseli na monarha in monarhične družine, avtoriteto pa si prilasti Rimskokatoliška cerkev, o čemer priča dejstvo, da v tistem času nobenega monarha niso ustoličili brez privoljenja Cerkve (Arendt, 2006: 126). V monarhičnem obdobju Evrope se je državljanstvo v modernem pomenu besede definiralo po teritorialni pripadnosti, na tej podlagi pa je šele potem, ko je nacija od monarha podedovala suverenost, republikanski parlamenti pa avtoriteto od Cerkve, nastala zamisel o »nacionalni suverenosti na lastnem ozemlju«. Dogodka, ki sta odločilno zaznamovala ta premik, sta bila, kot že rečeno, ameriška in francoska revolucija: prva zato, ker je v imenu ameriške nacije zahtevala teritorij, ki je bil *de iure* kolonija britanske krone, druga pa zato, ker je v imenu pobratene francoske nacije zahtevala enakost in svobodo za vse državljane. Še zlasti francoski primer nam lahko pokaže, kaj se zgodi, ko se nacionalizem in državljanstvo na tej točki zgodovine prepleteta v malodane nerazdružljivo dvojico: »Revolucija in nacionalizem sta pomešali ideale z realnimi in egoističnimi interesi. Ideji svobode in enakosti sta bili v Franciji zastavljeni proti absolutizmu in sta dolgo soobstajali z etničnimi sovraštvii, naperjenimi proti tujcem.« (Katunarić, 2003: 97) Vse, kar sledi in kar bi lahko na splošno imenovali zgodovina evropske nacionalne države, je mešanica tega, kar je Goethe dejal o zgodovini na splošno, ko jo je imenoval »mešanica nesporazumov in nasilja«.

Poskus ponovitve rimske politične izkušnje, ki se veže na obstoj politične entitete, imenovane *res publica*, se je namesto v republiko sprevrgel v konstitucijo nacionalne države, tako da je čedalje bolj agresivni nacionalizem vedno znova premagal pravno-politični republikanizem, ko je šlo za vprašanja državljanstva. Ali je po izkušnji moderne nacionalne države sploh še mogoče najti kakšno obliko državljanstva, ki bi bilo *ločeno* od nacionalne pripadnosti – državo, ki *ne* bi bila nacionalna?

Bojim se, da takih primerov ni veliko, eden od političnih konceptov ali oblik organizacije neke politične entitete, ki mu je po nastanku moderne nacionalne države uspelo premagati in presekati zvezo med nacionalno pripadnostjo in državljanstvom, pa je forma imperija. Za razumevanje, kaj pomeni imperij kot tak, bi se bilo treba zopet obrniti na rimsko izkušnjo, toda za razumevanje, kaj so pomenili imperiji v obdobju moderne, je dovolj, če poudarimo transnacionalno naravo otomanskega ali avstro-ogrskega imperija. Prav tako kot je rimski imperij, četudi centralizirano, deloval »nacionalno« (govorjeno anahronistično), sta tudi otomanski in avstro-ogrski imperij zmogla prestopiti koncept državljanstva, povezanega z nacionalno pripadnostjo, natanko po tem modelu pa je treba razumeti tudi druge nadnacionalne politične entitete, ki nastanejo v Vzhodni in Jugovzhodni Evropi pozneje (Sovjetska zveza, Češkoslovaška, Jugoslavija) in glede na katere je Evropska unija samo zadnji prišlek. Vsem tem oblikam je uspelo vzpostaviti državljanstvo, nevezano na nacionalno pripadnost, prav vsi pa so prav tako podlegli agresivnim nacionalizmom.

Primer nasilnega razpada Socialistične federativne republike Jugoslavije v imenu partikularnih nacionalizmov je paradigmatski, toda še zdaleč ne edini. Vsekakor je precej simptomatično, da sta se Nemčija in Italija konstituirali kot nacionalni državi nekoliko pozneje kot druge evropske države in da smo bili prav v teh dveh državah priča polnemu razcvetu nacionalizma in fašizma. Želja opraviti s tem delom evropske preteklosti je motivirana s strahom pred tem, da morda Evropa s fašizmom in nacionalizmom ni nikoli zares opravila in da se je z vojno na Balkanu v 90. letih ponovila natanko ista izkušnja, če je to bila ne toliko vojna razpada Jugoslavije kot ustanovitvena vojna novih nacionalnih držav naslednic.

Jugoslavija in njene nacionalne države naslednice

Precej nenavadno je, če pogledamo nazaj na položaj v Jugoslaviji z današnjimi naočniki, da je stara ideologija »bratstva in enotnosti« delovala na podoben način, kot želi delovati specifično »evropska« ideologija Evropske unije, še zlasti kar zadeva razmerja med nacionalizmom in nacionalno pripadnostjo, ker imamo v obeh primerih opravka s transnacionalno naravo jugoslovanske/evropske identitete in državljanstva. V Jugoslaviji se je ideologem »bratstvo« nanašal na enakost – realno ali zaželeno – med različnimi jugoslovanskimi narodi, medtem ko se je ideologem »enotnost« nanašal na skupni pravno-politični okvir. V tem pogledu Jugoslavija »ni bila klasična federacija, niti konfederacija«, temveč »skupnost narodov« (Ramet, 1992: 63). Četudi je nasilna disolucija Jugoslavije pripeljala do nastanka nacionalnih držav (kar je znova dokazalo, da lahko agresivnost nacionalističnih gibanj uniči državnost), nam jugoslovanski sistem »dvojnega državljanstva« omogoča potisniti še malce dlje vzporednico z EU do točke, kjer si lahko mislimo državljanstvo *ločeno* od nacionalne pripadnosti.

Ustava SFRJ z leta 1974 je sprožila veliko nesporazumov v pravni literaturi, saj ni bilo mogoče natančno določiti razmerja med federalnim in republiškim državljanstvom, še manj pa določiti, katero je imelo prednost pred drugim. Medtem ko se številni avtorji nagibali k dajanju primata državljanstvu bodisi na federalni (prim. Drouet, 1997) bodisi na republiški ravni (Rakić, 1998), so si drugi prizadevali držati razmerje na ravni simultanosti. Takšen je tudi trend, ki je obveljal in ki ga je mogoče zaslediti pri najnovejših raziskavah na tem področju, denimo pri Igorju Štiku, ki po mojem mnenju upravičeno vztraja pri »dvojnosti« ali »dvojni naravi« federalno-republiškega državljanstva v Jugoslaviji (Štik, 2006: 485). Če pogledamo zdajšnji položaj

v postdaytonski Bosni in Hercegovini glede na državljanski režim v Jugoslaviji, se zdi, kot da vse kaže na eno samo preprosto dejstvo (preprosto iz legalne perspektive, se razume), namreč, da je z disolucijo Jugoslavije in konstitucijo njenih nacionalnih držav naslednic prevladal republikanski model državljanstva, s tem bistvenim obratom, da se je republikansko državljanstvo *nacionaliziralo*. To pomeni, da je državljanstvo postalo instrument etno-nacionalističnih politik homogenizacije prebivalstva in konstrukcije nacije, torej tega, kar Igor Štiks na podlagi analize rabe in zlorabe državljanstva pri konstrukciji nacionalnih jugoslovanskih držav naslednic imenuje »etnični inženiring«. Na drugi strani te nasilne nacionalistične enačbe pa je federalno državljanstvo s svojo transnacionalno naravo povsem izginilo z obzorja in se na tem področju pojavilo v neki drugi obliki, ne veliko pozneje, namreč z vstopom Slovenije v EU, s čimer so vsi njeni državljani (znova) pridobili neko novo nadnacionalno državljanstvo, namreč evropsko.

Proces nacionalne homogenizacije s pomočjo državljskega etničnega inženiringa je bil uspešno in z urasko preciznostjo izveden malodane v vseh postjugoslovanskih državah, izjema s tega – tako kot tudi s številnih drugih vidikov – pa je vsekakor Bosna in Hercegovina. Stvari se še toliko bolj zapletejo, kolikor nam ravno izkušnje v Bosni kažejo, da vprašanje državljanstva stoji v presečišču ne samo njenega razmerja do nacionalne pripadnosti, temveč tudi religijske, in da sta natanko ti dve ideologiji tisti, ki sta med do komolcev krvavo vojno v Jugoslaviji povozili federativno državljanstvo in transnacionalno jugoslovansko ideologijo. Ljudje, ki so se prepustili marsovskemu vojnemu zamiku, so bili mobilizirani z eksplicitnimi nacionalističnimi in religijskimi retorikami, o tem ni dvoma, toda tisto, kar se pri tem pozablja, je dejstvo, da so te mobilizacijske retorike po učinku seveda delovale emocionalno, a da so same bile povsem racionalne, prav tako kot vojna v Jugoslaviji, ki ni bila nikakršen »balkanski eksces«, ampak kot vsaka vojna plod premisleka, odločitev in racionalno izpeljanih strateških manevrov.⁴ Tisti, ki bi ob tem radi branili religijo, češ da so jo zlorabile nacionalistične politike, pozabljajo, da je nacionalistične politike prav tako zlorabila religija in da če je že kaj, tu šlo za perverzno medsebojno zlorabo: »V tem procesu religijsko-nacionalne retradicionalizacije – kombinirane z religijsko-nacionalnim ekskluzivizmom – je ena stran potrebovala drugo: verske institucije so upravičevale šovinistične politike in jim odpirale perspektive in *vice versa*« (Velikonja, 2003). Iz tega procesa retradicionalizacije so se religijsko-nacionalne identitete konsolidirale v predmodernih, torej predsekularnih kategorijah, kot da se ločenost države in cerkve ne bi nikoli zgodila: srbska nacionalna identiteta se je povezala s pravoslavljem, hrvaška s katolištvom in bošnjaška z muslimanstvom.

Šele po vojni je znova sledila sekularizacija, vsaj na formalno-pravni državni ravni, kjer pripadnost neki etnični skupnosti ne pomeni nujno pripadnosti natančno določeni religijski skupnosti, skupaj s to sekularizacijo pa se je zgodila še druga sekularizacija, namreč nacionalna sekularizacija. Ta moment dvojne sekularizacije je najbolj viden – kar morda preseneča raziskovalce, ki pridejo proučevati Balkan z že izdelanimi analitičnimi instrumenti in pričakujejo, da bodo našli najbolj radikalen religijski fundamentalizem, prav tako kakor najbolj radikalen nacionalizem – ravno v Bosni in Hercegovini. Kar zadeva versko sekularizacijo: v Bosni ni nobenega verskega praznika, za katerega bi jamčila država (vsak državljan ima na voljo predpisano število dni s strani države plačanega dopusta za verske potrebe), ravno nasprotno kot v evropskih drža-

⁴ Vojna je predvsem *politično* dejstvo, ne pa naravno, psihološko ali sociološko, zato je ni mogoče razumeti zunaj specifičnega polja političnega, kjer je svoboda tista predpostavka, brez katere bi ne mogli pripisovati samostojnosti in avtonomije nikomur, kakor tudi ne od nikogar zahtevati odgovornosti. V tem pogledu, ko gre za vojne na splošno, še zlasti pa ko gre za balkanske vojne in jugoslovansko secesijsko vojno, nam pridevniki, kot so »krvave«, »krute«, »divje« ne pomagajo kaj dosti, kvečjemu nas zavajajo tako, da gledamo na vojne kot na izraz svobodne odločitve tistih, ki se zanjo odločijo ali vanjo privolijo.

vah, kjer so verski prazniki institucionalizirani (v Sloveniji imamo denimo institucionalizirane katoliške in protestantske praznike, kot da se sekularizacija ne bi nikoli zgodila in kot da ne bi nikoli slišali za verski pluralizem). Po analogiji s to versko sekularizacijo lahko tudi na Daytonski mirovni sporazum gledamo kot na tisto instanco, ki ji je uspelo uvesti nekaj, kar bi lahko imenovali nacionalna sekularizacija. Namreč, če je bilo v Daytonskem sporazumu kaj dobrega poleg tega, da je naznanil konec vojne, potem je to bil specifičen način, kako je izpraznil prostor, ki ga v drugih evropskih nacionalnih državah zapolnjuje hegemonna nacionalna skupina.

Dodati moramo, da je ta korak dvojne sekularizacije, kakor jo tukaj imenujem, ki ga je prehodila Bosna in Hercegovina od konca vojne in uvedbe Daytonskega mirovnega sporazuma kot ustave, v celoti vzeto prehodil samo pol poti, toda ne glede na to nam daje odličen položaj, iz katerega je mogoče kritično reflektirati in presoditi strukturo klasičnega modela evropske nacionalne države.

Državlanski režim v postdaytonski Bosni in Hercegovini

Iz evropske perspektive se politična disfunkcionalnost Bosne in Hercegovine kaže kot posledica teritorialne in etnične delitve politične entitete, toda če se tej evropski perspektivi vrne pogled s stališča Bosne, potem vidimo, da so evropske države funkcionalne samo za ceno teritorialne in nacionalne sklenjenosti. Teritorialna sklenjenost seveda ne izčrpa definicije moderne nacionalne države: tu je potrebna vsaj še ekonomska, jezikovna in zakonodajna unificiranost, toda od samega rojstva nacionalne države je prva zahteva vedno bila »nacionalna suverenost na lastnem ozemlju«. Ravno ta dva ključna elementa enotnosti, ki sta s stališča evropske nacionalne države samoumevna in katerih problematičnost se pokaže kvečjemu tedaj, ko gre za nacionalne manjšine, kakor se jih imenuje, pri BiH zbudjata radikalen dvom.

Državlanski režim v obstoječi politični ureditvi Bosne in Hercegovine ni samo posledica minule vojne, katere namen ni bila samo disolucija Jugoslavije, ampak tudi – kot smo že večkrat omenili – konstitucija nacionalnih držav naslednic, pa tudi juridična in politična formalizacija povojnega stanja v državi na podlagi Daytonskega mirovnega sporazuma, ki je nekako legalno formaliziral in s tem legitimiral mobilizacijske nacionalistične retorike. Ali če poenostavim: Dayton problema nacionalizma ni samo institucionaliziral, ampak ga je tudi legaliziral in legitimiral. Toda napak bi bilo reči, da je Dayton zgolj legaliziral in legitimiral *de facto* položaj tako, da je legitimiral etno-nacionalistične razlike, ki so obstajale prej, saj jih je s svojo intervencijo nekako tudi sam *poustvaril in soustvaril*. Tisto, kar se je dejansko zgodilo z Daytonom, je legalizacija in institucionalizacija etno-nacionalističnih politik, s čimer je uvedel shizo na državni ravni, tako da so državljani v Bosni po eni strani državljani države kot celote, po drugi pa njenih posameznih, na podlagi etno-nacionalnih razlik razdeljenih delov.

Shiza, ki se zgodi na ravni državljanstva, pa je dejansko posledica še globlje shize, ki stoji zapisana v aneksu številka 6 Daytonskega mirovnega sporazuma, torej mesta, kjer so omenjeni »trije konstitutivni narodi«, aneksa, ki naj bi deloval kot državna ustava, dejansko pa ni nič več kot zgolj mirovni sporazum med temi tremi »konstitutivnimi narodi«: »Ustavni okvir v obliki aneksa Daytonskega sporazuma vsiljuje eno samo proceduralno demokracijo – ali bolje, oligarhijo – političnega predstavništva: etnične skupine (konstitutivne narode).« (Mujkić, 2007: i) Ustava Bosne in Hercegovine v obliki šestega aneksa mirovnega sporazuma jasno izraža, da so samo etno-nacionalistični interesi lahko legitimni politični interesi, še več, kaže na shizo v pojmu

suverenosti, ki je v evropskih nacionalnih državah »ena in nedeljiva«, v primeru BiH pa razdeljena na tri enakovredno suverene narode. Asim Mujkić eksplicitno opiše uveljavljene politike v BiH kot etno-nacionalistične: »To specifiko bosanske politike najboljše opisuje paradigma *demokracija etničnih oligarhij*, ne pa *državljanska demokracija*« (Mujkić, 2007: iii). Zato je bil skovan termin, po katerem Bosna in Hercegovina sploh ni država, temveč *etnopolis*, ki je definirana kot »skupnost, v kateri ima etnična pripadnost večjo politično veljavo kot posamezniki, torej kjer so pravice etničnih skupin pomembnejše od pravic državljanov«, pri čemer se »politična naracija in praksa, ki legitimira na ta način skonstruirano družbo, imenuje etnopolitika« (Mujkić, 2007: iii). Državljski režim, ki temelji na *etnopolitiki*, ne more producirati ničesar drugega razen *etnodržavljanstva*, ki je seveda bolj ekskluzivno kot inkluzivno, saj privilegira pripadnost etnični skupini pred pripadnostjo državi kot taki. V takšnem položaju je vsekakor treba zagovarjati koncept državljanstva, ki ne bi bil vezan na etnično članstvo in ki ne bi upošteval etničnih razlik, tako kot so to zagovarjali številni politični teoretiki v sami BiH, denimo Esad Zgodić, ki je v številnih svojih delih skozi leta proti spreminjanju BiH v etnopolis vselej znova zahteval *državljansko* BiH: »V državljanski etiki obstoji možnost za ohranjanje bosanske družbe kot celote, saj je edino to lahko pravi odgovor na *etno-geto-izacijo* in lokalistični partikularizem ter njihove nacionalistične pretenzije.« (Zgodić, 1996: 12) Ne samo bosanski politični teoretiki, tudi tuji, predvsem tisti, ki so se soočili ali se soočajo s političnim položajem v BiH, se vedno znova vračajo na to točko, namreč na zahtevo, naj se uvede takšen model državljanstva, ki bo temeljil na pravni enakosti ne glede na etnično ali versko pripadnost. Rečeno po klasični terminologiji politične teorije: državljanstvo, ki bo omogočalo vsakemu državljanu enak dostop do socialnih, ekonomskih in političnih pravic ne glede na njegovo etno-religijsko poreklo. Povedano politično: tisto, kar vsi ti avtorji, tako domači kot tuji, dejansko implicitno ali eksplicitno zahtevajo, je nič manj kot odprava obstoječe ustave in postavitev nove.

Z našega vidika, ki položaj v Bosni in Hercegovini vidi s stališča razmerja med nacionalizmom in državljanstvom, je ključnega pomena pravzaprav izhodišče, ne pa sklep: nezmožnost poenotenja, ki se navzven kaže kot problem, je dejansko privilegirano stališče, od koder je možno podati kritiko evropskega modela nacionalne države, kjer je suverenost – prav tako kot nacija – homogeno »ena in edina«. Problem, ki smo ga navedli, je po mojem mnenju ključen za razumevanje, da je shiza v državljanskem režimu na primeru BiH zgolj inverzna slika problema, ki je lasten evropski nacionalni državi, tako rekoč vpisan v samo njeno konstitucijo. Specifično evropsko razumevanje moderne pravne države kot nacionalne države implicira določen hegemonski položaj nacije, ki je »suverena na lastnem teritoriju«, glede na druge prebivalce tega istega teritorija, ki ne pripadajo hegemoni nacionalni skupini. Učbeniški primer, ki kaže na to problematiko, se kaže v simptomatični ponovljivosti težav, ki jih ima vsaka evropska nacionalna država s svojimi etničnimi manjšinami. Nacionalna država povečuje hegemonsko nacionalno večino, obenem pa patronažno zagotavlja varstvo etničnih manjšin in migrantskih delavcev in sploh vseh nepripadnikov nacionalne večine, pri čemer je ključna težava v tem, da se patronaža izvaja z udobnega hegemonskega stališča etnične skupine, ki sestavlja samo esenco nacije. Vsakokrat, ko govorimo o evropski nacionalni državi, dejansko govorimo o naciji, ki se je konstituirala kot država, tako da se ne moremo čuditi tавтоloški artikulaciji, ki pravi, da je »Nemčija nemška zato, ker v njej živijo Nemci«, ali da je »Francija francoska, ker v njej živijo Francozi«, *et cetera*. Ta tautologija, v kateri ni mogoče prepoznati, kje se začne in kje konča država in kje nacija, je nedvomno znak hegelsko artikuliranega paradoksa suverenosti: »Gospodar je gospodar, ker sam pravi, da je gospodar.«

Ključen paradoks nacionalne suverenosti je prav v tem, da reproducira svojo lastno gesto vzpostavitve suverenosti skozi dvojno vključitev/izključitev na ravni nacionalne pripadnosti: tako je mogoče izključiti malodane kogar koli, kajti v vsakem trenutku je mogoče na podlagi kakršnega koli atributa ustvariti identifikabilno skupino in s tem manjšino. Deleuze in Guattari sta pokazala, da nihče ne more ustrezati kategorijam »večine«, »ideala«, »norme«, »standarda«, kajti »večina, če jo vključimo v abstraktni standard, ni nikoli vsakdo, temveč vedno Nihče, medtem ko je manjšina vedno postajati kdorkoli, potencialno postajanje kogarkoli, ki se razlikuje od standarda« (Deleuze in Guattari, 2003: 105). Zagata tega, da si se rodil ali da si bil vržen v dano nacionalno državo, je prav v tem, da nikoli ne boš ustrezal nacionalnemu »idealu«, »standardu«, »normi«, pri čemer je trik v tem, da pravzaprav nihče ne more ustrezati tej normi, ali če že kdo, ravno Nihče. Nacionalna država je oksimorni koncept, saj hoče združiti na eni strani logiko inkluzivnega izključevanja in ekskluzivnega vključevanja nacionalne pripadnosti in na pravo temelječo enakost, ki se ne ozira na etno-nacionalistične ali katere koli druge razlike.

Za konec: sekularizacija države od nacije

Ena ključnih napak, ki jih delajo promotorji evropske ekspanzije na Balkanu, je v prepričanju, da se bodo vsi partikularni nacionalni interesi, ki so povečini vir še vedno perečih konfliktov na tem področju, pomirili, ko bodo vse jugoslovanske države naslednice vstopile v EU. Toda glavni problem je v tem, da EU ne kaže samo na zaton nacionalne države, temveč tudi na vzpon nacije kot take: tisto, kar je v zatonu, je nacionalna država, tisto, kar ostaja za njo, pa je pluralnost nacij, ki se noče odreči svoji nacionalnosti. Politično pereči par evropeizacija in nacionalizem nista medsebojno izključujoči se kategoriji, ravno nasprotno, medsebojno se podpirata, toda ne tam, kjer bi promotorji evropskih vrednot pričakovali (odprtost, solidarnost, pravice manjšin itd.), temveč v čedalje večjih in močnejših nacionalističnih izbruhih rasizma in ksenofobije. Razmerje se zdi skoraj že proporcionalno: čim močnejša je evropeizacija, tem močnejši so nacionalizmi, bolj ko se EU širi, bolj se zapira – v tem paradoksalnem gibanju pa se ustvarjajo napetosti, ki jih je čutiti povsod po Evropi. Edina alternativa na evropeizacijo in nacionalizacijo Evrope in Balkana se zarisuje natanko na že omenjenem obzorju, ki se je odprlo med razpravo o Bosni in Hercegovini, namreč na obzorju nacionalne sekularizacije. Tako kot je na neki zgodovinski točki nastopila verska sekularizacija, kjer se je Država ločila od Cerkve, se nemara ravno v naši zgodovinski situaciji zarisuje možnost, da se bo Država naposled ločila od Nacije.

Literatura

- ARENDT, H. (1996): *Vita Activa*. Ljubljana, Krtina.
- ARENDT, H. (2006): *Between Past and Future*. London, Penguin Books Ltd.
- ARENDT, H. (2006a): *On Revolution*. New York, Penguin.
- ARENDT, H. (1964): *Eichmann in Jerusalem*. New York, Viking Press.
- DELEUZE, G. IN GUATTARI, F. (2003): *A Thousand Plateaus*. London, Continuum.
- DROUET, M. (1997): Citoyenneté dans un Etat plurinational. Le Cas de l'ex-Yougoslavie. *Balkanologie* 1: 81–94.
- KATUNARIĆ, V. (2003): *Sporna Zajednica-novije teorije o naciji i nacionalizmu*. Zagreb, Jesenski i Turk Hrvatsko sociološko društvo.
- MARSHALL, T. H. (1950): *Citizenship and social class and other essays*. Cambridge, Cambridge University Press.
- MUJKIĆ, A. (2007): *Mi, građani etnopolisa*. Sarajevo, Šahinpašić.
- PEJIĆ, J. (1998): Citizenship Statelessness in the Former Yugoslavia: the Legal Framework. V *Citizenship and Nationality Status in the New Europe*, ur. S. O'Leary in T. Tiilikainen, 169–186. London, Institute for Public Policy Research/Sweet & Maxwell.
- RAKIĆ, V. (1998): State Succession and Dissolution: the Example of FR Yugoslavia. *Croatian Critical Law Review* 1–2: 57–70.
- RAMET, S. P. (1992): *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962–1991*. Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press.
- SHAW, J. IN ŠTIKS, I. (2010): *Europeanisation of Citizenship in the Successor States of Former Yugoslavia: an Introduction*. Edinburgh, CITSEE working paper series 2010/11.
- ŠABEC, K. (2006): *Homo europeus: nacionalni stereotipi in kulturna identiteta Europe*. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede (Kult).
- ŠTIKS, I. (2006): Nationality and Citizenship in the Former Yugoslavia. *Southeast European and Black Sea Studies*, 6(4), december 2006: 483–500.
- TODOROVA, M. (1997): *Imagining the Balkans*. New York, Oxford University Press.
- VELIKONJA, M. (2003): *Mitografije sedanjosti*. Ljubljana, Študentska založba.
- ZGODIĆ, E. (1996). *Gradanska Bosna*. Tuzla, DOO Ritam.